

ANNA SKOTNICKA

<http://orcid.org/0000-0001-9938-9092>

Uniwersytet Jagelloński

ROK 1991 W PROZIE ROSYJSKIEJ

YEAR 1991 IN RUSSIAN PROSE

The goal of this article is to establish how the events of 1991, which are commonly associated with the fall of the USSR, are depicted in Russian prose. Most of the writers, including Evgeny Vodolazkin, Victor Pelevin, Pavel Sanayev, Sergey Lebedev, Alexandr Prokhanov portray in their works the moment of the August Coup, even though it often plays only a marginal role in the story. Therefore, the author analyzes selected fragments isolated from the entirety of the respectful works, and examines them outside their original contexts, paying attention to motifs, images, and notions they contain.

Key words: the August Coup 1991, Russian fiction, memory

Rok 1991 funkcjonuje w zbiorowej świadomości rosyjskiej jako rok rozpadu ZSRR. Przemiany, jakie zapoczątkował, prowadziły do upadku władzy sowieckiej. Jego symbolicznym wyrazem stał się sierpniowy pucz. Postanowiłam przyrzeć się, w jaki sposób trzy sierpniowe dni przedstawiają pisarze rosyjscy.

Badania socjologiczne przeprowadzane z okazji kolejnych rocznic puczu 1991 roku ukazują, że w 2006 roku „почти половина — 46 процентов — наших сограждан не могут определиться со своим отношением к тем событиям. 41 процент говорят об ‘исторической развилке’, но не уверены, что страна пошла в верном направлении”¹.

W 2011 roku zwracano uwagę na to, że „Двадцатилетнюю годовщину августовского ‘путча’ широко отметят лишь коммунисты, которые будут сожалеть о распаде Советского союза”², a także wskazywano, że

¹ 19 августа 1991 года: что это было? Оценки спустя 15 лет <https://ria.ru/20060819/52834729.html> (26.03.2022).

² Двадцать лет ГКЧП: коммунисты отмечают шире демократов, ria.ru/20110818/419641604.html (26.03.2022).

Согласно данным ВЦИОМ, четверть россиян (26%) затрудняются дать оценку событиям августа 1991 года. Относительное большинство (41%) полагают, что это был просто эпизод борьбы за власть в высшем руководстве страны. Каждый четвертый опрошенный (25%) согласен с мнением, что это трагическое событие, имевшее гибельные последствия для страны. Победой демократической революции, покончившей с властью КПСС, события 20-летней давности считает каждый десятый респондент (9%)³.

W roku 2021 według badań centrum Lewady 1991 rok oceniany jest bardziej negatywnie, gdyż data ta kojarzy się przede wszystkim z utratą przez Rosję dominującej pozycji w świecie: „Сегодня 43 процента россиян [...] называют события 1991 года ‘трагическими’”⁴. Centrum Lewady w 2021 roku informuje również, że

[...] 75% россиян знают о событиях августа 1991 года. 38% знают о тех событиях из кино и ТВ, 18% — сами были свидетелями событий, 13% — знают от родственников и знакомых. Однако 24% респондентов сказали, что ничего о путче августа 1991-го не знают”⁵.

Natomiast

43% россиян оценивают события августа 1991 года как трагическое событие, имевшее гибельные последствия для страны и народа (это наибольший показатель за все время измерений). Почти столько же (40%) относятся к произошедшему как к эпизоду борьбы за власть. Две этих версии неизменно оказываются самыми популярными. Еще 10% считают эти события победой демократической революции, — отмечают социологи „Левада-Центра”⁶.

Tyle statystyka. Jeśli chodzi o literaturę, to temat sierpniowych wydarzeń pojawia się w niej okazjonalnie. W swoich rozważaniach chcę skupić się na utworach prozatorskich opisujących doświadczenia przewrotu 1991 roku, ponieważ interesuje mnie tryb ich przedstawiania w literaturze, sposoby przeżywania historii przez bohaterów, a także to, które zdarzenia przykuły uwagę pisarzy i na ile ich wybór odpowiada powszechnej narracji, obecnej przede wszystkim w publicystyce, referującej czy oceniającej tamte okoliczności.

³ „ГКЧП–1991”: Взгляд спустя двадцать лет, „ВЦИОМ новости”, 18.08. 2011, <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/gkchp-1991-vzglyad-spustya-dvadczat-let> (26.03.2022).

⁴ ГКЧП. 30 лет, Левада-центр. Пресс-выпуски, 17.08.2021. <https://www.levada.ru/2021/08/17/gkchp-30-let/> (26.03.2022).

⁵ Тамże.

⁶ Тамże.

Według publicystów w miarę upływu czasu statystyczny rosyjski obywatel nie odróżnia wydarzeń sierpnia 1991 roku od października roku 1993⁷. Wydaje się również, że wśród pisarzy przeważa zainteresowanie szturmem moskiewskiego Białego Domu z 1993 roku — na przykład Władimir Makanin *Исныз (Przerażenie, 2006)*, Leonid Józefowicz *Журавле и карлики (Журавли и карлики, 2009)*, Siergiej Szargunow *1993. Семейный портрет на фоне горящего дома (1993. Portret rodzinny na tle płonącego domu, 2013)*. Bywa i tak, jak w przypadku powieści Władimira Makanina *Андеграунд, или герои нашего времени (Underground, albo bohater naszych czasów, 1999)*, że narrator nie przywiązuje wagi do dokładnych dat, ponieważ dla wymowy całości utworu istotne jest ogólne wrażenie o atmosferze początku lat dziewięćdziesiątych.

Przystępując do analizy, warto przypomnieć tę oczywistość, że opis przemian zależy od gatunku wypowiedzi. Wśród utworów podejmujących temat puczu są teksty o groteskowej wymowie — opowieść *Чичичилетие (Tysiąclecie, 2017)* Aleksandra Titowa, esej *ГКЧП как тетраграмматон (Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego jako tetragram, 1993)* Wiktora Pielewina; jest powieść polityczna — Aleksandra Prochanowa *Последний солдат империи (Ostatni żołnierz imperium, 1993)*, i jej drugi wariant z 2003 roku określany jako powieść-metafora⁸; jest powieść dla młodzieży *Хроники Раздолбая (Kroniki matolka, 2013)* Pawła Sanajewa, opowiadanie — *Дача, Жанна, драка с дураком (Letnisko, Żanna, bójka z durniem, 2008–2010)* Siergieja Szargunowa; powieści-eseje Siergieja Lebidiewa *Граница запотнения (Предел забвения, 2012)*, *Год кометы (Rok komety, 2014)*, *Люди августа (Люди августа, 2016)*; esej *Совсем другое время (Zupełnie inny czas, 2013)*, z którego opis sierpniowych dni przewędrował do powieści *Брисбен (Brisben, 2018)* Jewgienija Wodołazkina.

Zauważmy, że w tym skąnym zestawie tekstów poświęconych puczowi 1991 roku brak jest utworów literackich o charakterze wspomnieniowym. W dostępnych źródłach internetowych odnajdziemy opracowania historyczno-socjologiczne poświęcone kracho-

⁷ 19 августа 1991 года: что это было...

⁸ С. Беляков, Проханяна, „Урал” 2003, nr 12. Рец. Александр Проханов. Последний солдат империи. — М.: „Ad Marginem”, 2003, <https://magazines.gorky.media/ural/2003/12/s-belyakov-prohaniana-s-blazhenkov-kniga-olennone-9-n-ivanova-vostok-i-zapad-dinamika-chitatelskogo-myshleniya-esidorov-italyanskij-dlya-nachinayushhih.html> (09.04.2022).

wi ZSRR⁹, okolicznościowe wspomnienia obywateli (rubryka *А где вы были 19 августа 1991 года?*). Jeśli natomiast chodzi o pisarzy, to pojawiają się jedynie doraźne wypowiedzi, cytowane przez prasę z okazji kolejnych rocznic, jak na przykład, Borysa Akunina w jego blogu (2011 rok):

На мосту бронетехника. Перед зданием российского верховного совета пусто. Потоптались мы, пооглядывались.

— Ладно, — говорю. — Идем отсюда. Эта страна получает то, что заслуживает.

И побрели мы вверх по Калининскому проспекту.

Я думал: „Никогда себе не прощу, что не задержался на неделю, ведь уговаривали (мы всего день как вернулись из Германии, от друзей). Теперь всё, снова железный занавес”.

Вдруг поднимаю голову — и ощущение, что мне навстречу вздыбилась мостовая. Сверху, со стороны Арбатской площади шла огромная, многотысячная толпа: люди, триколоры, почему-то строительный кран и на нем парни размахивают какими то флагами. И всё это движется к нам, сюда. Даже сегодня, вспоминая этот миг, я начинаю моргать. Это один из самых важных моментов в моей жизни. Впервые, в тридцатипятилетнем возрасте, я понял, что живу дома, что это моя страна. [...] Августовские события 1991 года — единственное, за что наше поколение может себя уважать. Больше, увы, пока хватать нечем¹⁰.

Z kolei literaturoznawca i pisarz Igor Wołgin zauważał:

Путч 91-го года я пережил непосредственно, если можно так сказать, я стоял в толпе у Белого дома. Это удивительное сочетание было высокой героики, высокой трагедии и фарса. Там были убитые, там были героизм и отвага людей, которые готовы были защищать демократию. С другой стороны, то, что было потом, кто как воспользовался плодами этой победы, это тоже трагедия¹¹.

Redaktor czasopisma „Znamia” Siergiej Czuprinin wspominał:

И — площадь, запруженная народом. Да, да, я не оговорился, так и ощущалось, что не людьми, а именно народом. Вожаки с высокого балкона

⁹ С. Кара-Мурза, *Крах СССР*, Изд. Алисторус, Москва 2013; А. Зиновьев, *Гибель „империи зла”*. (Очерк российской трагедии), „Социологические исследования” 1994, nr 10; 1995, nr 2.

¹⁰ Б. Акунин, *Настоящая принцесса и другие сюжеты*, w: tegoż, *Двадцать лет дома*, сайт ВикиЧтение 19.08.11 <https://pub.wikireading.ru/45778> (22.03.2022).

¹¹ Сут. за: Е. Ольшанская, *„Дрожащие руки” (ГКЧП)*, Радио Свобода 25.08.2002, <https://www.svoboda.org/a/24201363.html> (26.03.2022).

швыряют вниз будоражащие лозунги. Ждем, понятно, Ельцина, но он при мне так на балконе и не объявился. Говорим про какого-то — майора ли, полковника ли — Лебеда, который со своими солдатами прислан был будто бы арестовывать нашего президента, но переметнулся на его сторону. Расступаемся перед приехавшим уже ближе к вечеру Шеварнадзе — и он, ура, с нами, и он за нашу и вашу свободу. А парочки всё милуются, но уже не просто так, а, знаете ли, словно на баррикадах и можно, верите ли, погибнуть — не долюбив, не докурив последней папиросы...

На ночь, как самые храбрые из нас, я не остался. Вернулся, чтобы ехать домой, в метро, а там... да было ли, да видел ли я только что высокое августовское небо, бескрайнюю площадь и те хорошие, родные уже лица? „Челноки” с баулами, пенсионеры, гости столицы, офисный, как позже стали говорить, планктон... И каждый своим озабочен. И каждому больше ни до чего. Какое уж тут единение? Какая свобода, наша и ваша?

Так тот день и живет в моей памяти. Ликованием, что мы вместе, что мы непобедимы, никогда более не повторявшимся. И разочарованием — как бы не навсегда¹².

Natomiast w analizowanych utworach pucz stanowi najczęściej tło wydarzeń, którym poświęcona jest zupełnie inna opowieść. Taka postawa twórców rosyjskich wydaje się symptomatyczna. Można by ironizować, wykorzystując przekornie myśl francuskiego historyka Fernanda Breudela, że dla Rosjan wydarzenia polityczne, w tym wypadku 1991 roku, w perspektywie długiego trwania wydają się nie mieć znaczenia. Minęło trzydzieści lat, a indywidualna refleksja na temat puczu wciąż jest słabo obecna. Wspomnienia zawierają jedynie opowiadanie Szargunowa i esej Wodołazkina. Choć i tu przewrót nie jest głównym tematem, to jednak pojawia się perspektywa pojedynczego człowieka, który z dystansu czasowego może ocenić i docenić znaczenie lekcji, jaką przyniosły tamte wydarzenia historyczne. Na przykład Wodołazkin pisze, że jeszcze w czasie przewrotu nie zdawał sobie sprawy z tego, iż podmiotem historii jest pojedynczy człowiek:

Человечество не имеет цели, цель имеет только человек. Им одним, говоря всерьез, и стоит заниматься. Во всем, что шире человека, есть какая-то ненадежность¹³.

Praca pamięci, przywołującej 1991 rok, pozwoliła mu uświadomić sobie znaczenie i wartość jednostki.

¹² С. Чупринин, *Вот жизнь моя. Фейсбучный роман*, Изд. РИПОЛ классик, Москва 2016, s. 146.

¹³ Е. Водолазкин, *Дом и остров, w: tegoż, Совсем другое время*, Издательство АСТ, Москва 2015, s. 455.

Brak większej liczby utworów poświęconych tamtym czasom, wydarzeniom i postawom ludzi może zastanawiać. Pamięć jest bowiem podstawą indywidualnej i społecznej tożsamości, co inny francuski historyk Pierre Nora, zajmujący się tym problemem, komentuje w następujący sposób:

Pamięć i historia nie tylko nie są już synonimami, ale ukazują się dziś jako fundamentalnie sobie przeciwstawne pojęcia. Pamięć jest życiem wiedzionym przez żywe społeczeństwa ustanowione w jej imię. Nieustannie ewoluuje, jest otwarta na dialektykę pamiętania i zapomniania, nieświadoma swej sukcesywnej deformacji, podatna na manipulację i zawłaszczenie, może trwać w uspieniu i co jakiś czas się budzić. [...] Pamięć jest momentem wiecznie aktualnym, więzami łączącymi nas z wieczną teraźniejszością [...]¹⁴.

W utworach współczesnych pisarzy w stosunku do 1991 roku dominuje milczenie. Czy nie oznacza to zatem, że przyszłość wciąż nie może nastąpić, ponieważ nie dokonano się odcięcie od przeszłości? O ile bowiem Wielka Wojna Ojczyźniana czy przewrót bolszewicki zyskały w pamięci zbiorowej status wydarzeń epokowych, ponieważ myśl o nich utrwalano przez lata, to rok 1991 w gruncie rzeczy nie jest przełomową datą, ponieważ brak świadectw poświęconych tej okoliczności, a brak ich między innymi dlatego, że państwowa narracja na ten temat głosi, iż dla Rosjan data ta oznacza katastrofę¹⁵. Rodzi się i kolejny problem: czy wobec tego znajdziemy odpowiedź w tych nielicznych tekstach, świadectwach, zawierających odwołania do historycznych i przełomowych wydarzeń, które zapoczątkowały proces zmian.

Niewątpliwie czynnikiem, który wyraźnie wpływa na opis wydarzeń, jest wiek bohatera, przynależność pokoleniowa autora oraz jego opcja polityczna. Pisarze starszego pokolenia: Titow (ur. 1950) czy Prochanow (ur. 1938) opowiadają o ludziach dojrzałych, z jasno sformułowaną pozycją polityczną. Ich bohaterowie są związani z partią i politycznie zaangażowani. W powieści Prochanowa punkt kulminacyjny to opis pochodu obrońców GKZP (Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР — Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego) na Placu Czerwonym. Marsz pomników Marksa, Engelsa, Lenina, rzeźb Robotnika i Kołchoźnicy, Dziewczyny

¹⁴ P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, przeł. P. Mościcki, w: M. Ziółkowska, A. Leśniak (red.), *Archiwum nr 2*, Muzeum Sztuki, Łódź 2009, s. 5.

¹⁵ Wyowiedź W. Putina w wywiadzie dla Olivera Stone'a. Patrz np.: *Путин объяснил, почему считает распад СССР крупнейшей катастрофой XX века*, РИА Новости, 13.06.2017, <https://ria.ru/20170613/1496353896.html> (20.03.2022).

z wiosłem — kultowych postaci życia społecznego i kultury sowieckiej wyraża protest przeciwko rzeczywistości politycznej i społecznej początku lat 1990., której istotę określa spiszek mający na celu likwidację cywilizacji sowieckiej. Utwór Prochanowa ma surrealistyczny charakter, opowieść Titowa — groteskowo-satyryczny. Tutaj bohater — bolszewik bulwersuje się łatwością, z jaką jego partyjni koledzy zmieniają pozycję, „przestrają się”. On sam, ze swoją rewolucyjną pryncypialnością i uwielbieniem dla Bogini Rewolucji, okazuje się w nowych czasach człowiekiem zbędnym:

[...] слишком дед горяч, скор на расправу, да и умом изрядно тронулся, а партия по законам перестройки сделалась тихая, добрая, слушает голоса народа; партия против того, чтобы народ страдал от притеснений больших и мелких вождей¹⁶.

Twórcy średniego pokolenia: Pielewin (ur. 1962), Wodołazkin (ur. 1964) wypowiadają się o sierpniu 1991 roku w formie eseju. Najmłodsi, jak Sanajew (ur. 1969), Szargunow (ur. 1980), Lebidiew (ur. 1981), przedstawiają historię w perspektywie dziecka lub nastolatka. I właśnie ich utwory wydają się najbardziej przekonujące pod względem artystycznego opracowania materiału historycznego. Najdokładniejszy obraz trzech sierpniowych dni zawiera powieść Sanajewa, prezentująca perspektywę młodzieńca, wcześniej nie interesującego się polityką. Jego naiwność i polityczny analfabetyzm pozwalają szczegółowo relacjonować wydarzenia oraz ukazać postawę części młodzieży, której zainteresowanie rzeczywistością ogranicza się do McDonald’sa i muzyki rockowej.

Z kolei Lebidiew konstruuje swoją wizję czasu przełomu wokół kilku obrazów, z którymi kojarzony jest pucz (przejazd czołgów i transporterów wojskowych do Moskwy, usunięcie pomnika Feliksa Dzierżyńskiego na Placu Łubiańskim) i nadaje im własną interpretację. Dla bohaterów jego utworów przewrót oznacza nadciągający nieubłagany koniec sowieckiej epoki, zwiastowany nawet przez procesy zachodzące w przyrodzie, na przykład pełne trwogi zachowanie zwierząt w zoo (*Год кометы*) czy pojawienie się na powierzchni ziemi hord myszy (*Граница zapomnienia*). To także znak końca czasu, nastania okresu przejściowego, kiedy to, co stare jeszcze się nie zakończyło, a nowe nie nadeszło. Tymczasem Szargunow przedstawia

¹⁶ А. Титов, *Чичичилетие. Повесть о последнем большевике*, „Волга” 2017, nr 7. <https://magazines.gorky.media/volga/2017/7/chichichiletie.html> (26.03.2022).

punkt widzenia nastolatka, który spędza lato poza Moskwą i choć nie dysponuje bezpośrednią wiedzą o wydarzeniach sierpniowych (jej źródłem są wiadomości radiowe), aktywnie wyraża zaangażowanie przeciwko puczystom.

Aleksander Sołżenicyn w swojej publicystyce komentował zwyczaj określania sierpniowych wydarzeń słowem „pucz” i pisał między innymi:

Создание ГКЧП легковесными языками было названо „путчем”. Название это — никак не оправдано. „Путч” — это всегда переворот: какая-то кучка свергает существующую власть и занимает её место. 19 августа 1991 уже сидящая на власти кучка попыталась укрепить своё ослабшее положение. (И даже — власть в полном своём составе, ибо лукавый сокровь Горбачёва в Форос никого не мог обмануть: он, по своей неизбывной нерешительности, просто страховался на случай провала.) Такими рывками по закручиванию гаек была полна история СССР на всём своём протяжении, десятки были подобных актов, они никогда не встречали народного сопротивления, и никто не называл их «путчами». Вся новизна была именно в том, что проступило сильное общественное сопротивление, а Ельцин вовремя его возглавил. А коммунистическая власть, — и в этом-то и был Знак смены эпохи, — власть потеряла ту решительность подавления, какую всегда имела, и застыла в растерянности¹⁷.

Postaci analizowanych utworów nie używają słowa pucz¹⁸, posługują się określeniem „spisek”, „przewrót wojskowy”, wojna czy rewolucja. Niemieckiego pochodzenia słowo „путч” rozumiane było dawniej jako „авантюристическая попытка, не опирающаяся на

¹⁷ A. Sołżenicyn, *Ugodilo zёрньшко промеж двух жерновов*, „Новый мир” 2003, nr 11, <https://coollib.com/b/175252/read> (26.03.2022).

¹⁸ W internetowym wydaniu *Słownika języka polskiego* czytamy o tym słowie fragmenty wypowiedzi Marka Łazińskiego: „Pucz to dziś w większości języków wojskowy zamach stanu. Angielski, a potem inne języki zapożyczyły to słowo z języka niemieckiego, a niemczyzna ogólna z odmiany szwajcarskiej. Ciekawe, że także Putsch ma genezę związaną z religią. Ten rzeczownik dźwiękonaśladowczy w szwajcarskiej niemczyźnie długo oznaczał uderzenie. Metaforycznie został użyty po raz pierwszy w roku 1839 jako nazwa rewolty zuryskiej (Züriputsch). Ludność Zurychu i okolic wyszła na ulice w proteście przeciw powołaniu na katedrę teologii na uniwersytecie zbyt liberalnego teologa Davida Friedricha Straussa. Zamieszki doprowadziły do ustąpienia czy też z innej perspektywy obalenia rządu kantonu zuryskiego. Od tej pory w krajach niemieckojęzycznych o niepokojach społecznych, które prowadzą do obalenia rządu, pisało się Putsch, a później to słowo zawężyło znaczenie do przewrotu wojskowego. (Innym przykładem kariery niemieckiej onomatopei jest rzeczownik krach (niem. ‘trzask, pęknięcie’), który od czasu kryzysu na giełdzie wiedeńskiej w roku 1873 oznacza masowy i gwałtowny spadek akcji)”, *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/pucz;5756874.html> (26.03.2022).

сколько-нибудь широкую социальную поддержку”¹⁹. Dla rosyjskich bohaterów starszego pokolenia punktem odniesienia jest 1917 rok, dlatego porównują sierpień 1991 roku z tamtą datą. Tak jest w opowieści *Чичичилетие* Aleksandra Titowa, przedstawiającej żyjącego przeszłością starego bolszewika. Co ciekawe, w tym utworze słowo pucz pojawia się tylko w wypowiedzi milicjanta²⁰, co mogłoby zawierać sugestię, że miało ono status oficjalny. Znajdujemy je także w ulotce, cytowanej przez bohatera Sanajewa, a sygnowanej przez Всесоюзный Совет родителей военнослужащих (Ogólnozwiązkową Radę Rodziców Wojskowych). Jednakże w wypowiedziach oficjalnych, np. Borysa Jelcyna, czy prezenterów wiadomości telewizyjnych i programu „Wriemia”, poza tym rodziców czy krewnych bohatera z powieści Sanajewa, którzy czerpią wiedzę o zajściach z radia i telewizji, mowa jest o przewrocie wojskowym. Z kolei młodzi, zgodnie z ramami interpretacyjnymi ich pokolenia, częściej utożsamiają wydarzenia z wojną, która na równi z rewolucją była podstawowym punktem odniesienia dla historii ZSRR. Z myślą o groźbie wojny żyło kilka pokoleń Rosjan. Dlatego nie dziwi, że młodociani bohaterowie utworów Sanajewa obserwując bieżące wydarzenia, mają skojarzenia z działaniami wojennymi:

Танковые роты, жертвы, реанимация — что это будет? Война посреди Москвы? — ужаснулся он и, оглянувшись на стоявших вокруг людей, прочел на их лицах тот же вопрос²¹.

Bohater Lebediewa, podobnie jak Sanajewa, odbywa wędrowkę przez Moskwę w kierunku Białego Domu i w jego opisie znaczenia nabierają ulice, pomniki i rzeźby związane z rewolucją 1905 roku: kino „Баррикады”, metro Баррикадная, Улица 1905 года, площадь Восстания, Дружинниковская улица, Шмитовский проезд. Nagromadzenie tych toponimów podkreśla związek między odległymi historycznymi datami — rewolucją 1905 roku i przewrotem 1991 roku. Uwypukla także fakt, że oba wydarzenia miały charakter spontanicznego obywatelskiego zrywu. Bohater, interesujący się przeszłością swojego kraju, uważa 1991 rok za powtórkę 1905 roku, z takim

¹⁹ Wypowiedź A. Bogdanowa w programie: Е. Ольшанская, „Дрожащие руки”...

²⁰ „Девятнадцатое августа! — бодро отвечает милиционер. — В Москве пуч, танки вошли в город, по телику ‘Лебединое озеро’ крутят. Все спокойно, старик. И ты тоже иди домой отдыхать”. А. Титов, *Чичичилетие*...

²¹ П. Санаев, *Хроника Раздолбая. Похороните меня за плинтусом-2*, Москва, АСТ 2013 еруб.

istotnym zastrzeżeniem, że współcześnie dokonała się, jak to ujmuje, inwersja — Dom Rad jest tym razem symbolem sprzeciwu wobec władzy sowieckiej. Postrzeganie puczu jako rewolucji o tyle jeszcze jest uzasadnione, że w ocenie znawców dynamika wydarzeń 1991 roku faktycznie odpowiadała takiej kwalifikacji, ponieważ między innymi dokonał się rozpad imperium i zmiana ustroju społecznego:

Это была, безусловно, революция, по объективным характеристикам. Распалась великая империя, возникли другие государства на этом месте, сменился общественный строй, КПСС, которая была собственником всего государства, прекратила свое существование, изменились отношения собственности. Это объективные обстоятельства. С другой стороны, путч и переживался людьми, как революция, ибо кончился один большой мир, закончилась эра того типа сознания, которое связано со средневековьем²².

Analizowane utwory w większości mają formę relacji o bieżących wydarzeniach, ich bohaterowie występują w roli obserwatorów, a nie świadków historycznych wydarzeń zachodzących czy to w Moskwie (Sanajew, Lebediew), czy to w Leningradzie (Wodołazkin). Wiktor Listow, historyk i dramaturg w programie Radia Wolna Europa zauważył, że w gruncie rzeczy w wydarzeniach wokół Białego Domu brali udział przedstawiciele tylko niektórych kręgów rosyjskiego społeczeństwa:

[...] здесь не были затронуты глубокие массы людей, это вся моя тусовка, это все знакомые мне люди, так же как и знакомые генералы ельцинские с генералами, скажем, министерскими. Здесь были элементы очень верхушечного путча²³.

Dla tej grupy ludzi obrona Białego Domu oznaczała walkę o wolność, godność osobistą, możliwość zmian:

Потому что все мы, кто находился там в те дни, защищали не здание Верховного Совета РСФСР, не лично Ельцина и депутатов, а собственную свободу, собственное человеческое достоинство. И в тот день многие из нас были по-настоящему счастливы: мы отстаивали свою свободу. Возможно, не для всех это слово — свобода — столь значимо. Но те, для кого оно было значимым, вдыхали полной грудью совершенно другой воздух — воздух новой России²⁴.

²² E. Ольшанская, „Дрожащие руки”...

²³ Tamże.

²⁴ Cytat zaczerpnięta z Internetu ze strony dziennikarza i fotografa o imieniu Wadim, który w reporterskim stylu opisywał tamte wydarzenia pod tytułem *Август 1991-го. Крах ГКЧП*, <https://vadim-61.livejournal.com/12799.html> (08.04.2022).

Zauważamy poza tym, że w utworach powtarza się informacja o wielkim zaangażowaniu społeczeństwa, spontanicznym proteście. Na pewno zatem miał rację Aleksander Sołżenicyn, kiedy pisał:

Общественная раскачка Гласности уже оказалась по амплитуде так велика, что собирала к Белому дому тысячи и тысячи добровольных защитников — безоружных, но одушевлённых не уступить коммунизму вновь. Туда стянулись и все возрасты до мальчишек, и пенсионерки, и студентки, агитирующие танкистов не подавлять, да и сами воины за годы Гласности стали не прежние, уже тронуло их сомнение, допустимо ли действовать против толпы. [...] Воодушевление москвичей перед Белым домом было вполне революционное. В меньшем числе оставались и на ночь, разводя костры и тревожно вскакивая при каждом подозрительном шуме²⁵.

Jednak pisarze odnotowują także obojętność wielu obywateli skupionych raczej na problemach dnia codziennego. Opowieść Titowa przybiera postać quasi-reportażu, utrzymanego w konwencji groteski. Narrator nie opisuje bezpośrednio wydarzeń o historycznym charakterze, akcja dzieje się w momencie puczu Janajewa, który wśród obywateli prowincjonalnego Nicztożska (Znikomska?) wzmagają napięcie i pragnienie zmiany. Jednakże nie o przemiany polityczne chodzi, ponieważ tak naprawdę ludzie wyglądają z niecierpliwością dowozu produktów żywnościowych, wśród których podstawowe znaczenie ma dla nich mleko i piwo. Dla przeważającej części społeczeństwa oczekiwanie politycznych przemian wiąże się przede wszystkim z nadzieją na poprawę zaopatrzenia i krytyką prohibicji.

Старики смело критикуют, знают, что за критику теперь не сажают: за молоком очереди, привозят молока мало, всем не хватает... Какая к черту перестройка? Пивзавод производит мало пива, на продажу в райцентр привозят всего одну бочку, мужики за пивом, так же как и за молоком, давятся всей толпой. Торговые проблемы — они для нашей страны вечные, но конкретно мы не знаем, как правильно говорить: «развитой» социализм или „развитый”²⁶.

Titow karykaturuje pragnienia społeczne, ale w ten sposób ujawnia nastroje ogółu i charakter obywatelskiego zainteresowania. Według byłego bolszewika z jego opowieści przyczyną krachu ZSRR i upadku komunizmu było wprowadzenie kilka lat wcześniej prohibicji. Również w powieściach Sanajewa czy Lebiediewa znajdujemy wzmianki

²⁵ А. Солженицын, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов...*

²⁶ А. Титов, *Чичичилетие...*

o tym, że większość rodaków myśli przede wszystkim o złym zaopatrzeniu, o przetrwaniu, a nie o wolności. A zatem nie wielkie idee, a prowizja jest głównym bodźcem aktywności ludności.

Historyk Andriej Bogdanow wspominał:

Я помню, когда возле метро „Китай-город” у магазина „Колбасы” стоял здоровенный танк (я как раз шел из Исторической библиотеки), и очередь за дефицитными колбасами обходила этот танк, чуть ли не окружала и уходила дальше в туман. Народу все это было совершенно безразлично, ему нужна была колбаса²⁷.

Przeprowadzony tutaj przegląd utworów, w których mowa jest o 1991 roku, pozwala sformułować pewne ogólne wnioski. Pisarze zwracają uwagę na entuzjazm części społeczeństwa, poryw, któremu ulegli ludzie, pragnący zmian. Przypomnijmy, że od końca lat osiemdziesiątych niezwykłą popularnością cieszyła się piosenka Wiktora Coja *Мы ждем перемен* (*Czekamy na przemiany*). Ale większości społeczeństwa nie interesuje problem wolności, lecz zaopatrzenia.

W analizowanym przypadku literatura nie jest miejscem dyskusji społecznych na ten temat. Pewną ciekawostką może stanowić fakt, że według socjologa Borysa Dubina pucze są punktami wyjścia w powieściach akcji²⁸.

Bohaterowie pochłonięci są przede wszystkim obserwowaniem, przeżywaniem i doświadczaniem bieżących wydarzeń, w utworach nie pojawia się ich analiza. Być może wynika to z niewielkiego dystansu czasowego pomiędzy wydarzeniami a opowieścią o nich. Zastanawia na przykład brak refleksji nad tym, że podczas puczu działała telewizja i radio, natomiast zakazane było wydawanie gazet. Autorzy najczęściej utrwalają fakty znane z publicystyki i dokumentów, nie wychodzą poza ich relacjonowanie. Można też zaryzykować twierdzenie, że krytyczne momenty w historii społeczeństwa rosyjskiego pozostały w pamięci dlatego, że towarzyszyły im okoliczności postrzegane jako niewiarygodne, bo dokonujące się albo na granicy absurdu, jak na przykład telewizyjna transmisja spektaklu baletu *Jeziro łabędzie* albo jako mające wymiar symboliczny, jak usunięcie pomnika Feliksa Dzierżyńskiego na Placu Łubiańskim w Moskwie.

Jakkolwiek w przedstawionym zestawie utworów znajdują się relacje o charakterze dokumentalno-reportażowym, to niektóre z nich

²⁷ Е. Ольшанская, „Дрожащие руки”...

²⁸ Б. Дубин, *Испытание на состоятельность: к социологической поэтике русского романа боевика*, w: tegoż, *Слово — письмо — литература*, Новое литературное обозрение, Москва 2001, s. 227.

ciągą ku metaforycznym ujęciom. Być może jest to wynik ogólniejszej tendencji, mianowicie takiej, że długie lata nie było jasnej i w miarę jednoznacznej oceny przeszłości. Jedni nazywają tamte dni „kryminalną kontrrewolucją”, inni sięgnięciem po władzę przez demokratów. Taki stan rzeczy sprzyja spiskowym teoriom dziejów, które w stosunku do puczu wykpił Wiktor Pielewin. W eseju *ГКЧП как тетраграмматон* z 1993 roku, co można przetłumaczyć jako *Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego jako tetragram*, sięgnął po Kabalę, by wyjaśnić przyczyny klęski Komitetu. Rozszyfrowując skrót wskazywał na znaczenia kryjące się za poszczególnymi literami. Zastanawiał się także nad tetragramem, który mógłby przynieść zwycięstwo, a zakończył swój esej tyleż w żartobliwymi, co i niepokojącymi słowami:

Возникает еще один вопрос: каким образом огромное число людей, на долгие годы попавших в сферу красной магии, переносит ее разрушительное влияние? Ответ на него достаточно прост. Во-первых, действие каббалистических эманаций нейтрализуется алкоголем; во-вторых, для подавления красной магии в русском языке существует один очень простой, но чрезвычайно действенный триграмматон, который легко прочитать на стенке любого российского лифта. И наверняка действие этих проверенных народных средств преодолет влияние всех тетраграмматонов будущего, а их у нас впереди, судя по всему, еще немало²⁹.

Tego rodzaju spiskowe teorie mają charakter zastępczy. Zamiast refleksji, analizy i wartościowania proponują gotowe schematy, znoszą odpowiedzialność za dokonujące się zmiany i w gruncie rzeczy sprzyjają zapomnieniu. Kończę ten artykuł w 46 dniu wojny Rosji przeciwko Ukrainie. Państwowa narracja o rozpadzie ZSRR jako największej geopolitycznej katastrofie zdominowała rzeczywistość. Analizowana tutaj proza poświadcza, że niewielu Rosjan przez krótką chwilę przeżywało historię 1991 roku jako początek życia w wolności. Utwory przedstawiają społeczeństwo, którego większość nie potrafi identyfikować się z zachodzącymi wydarzeniami, nie chce brać w nich udziału, opisuje, stosując dawne ramy interpretacyjne. Proza ta zatem niekiedy antycypowała, a niekiedy potwierdzała spostrzeżenia oraz analizy przeprowadzane przez socjologów. Przywołam na zakończenie obszerny cytat z recenzji Olgi Bałły, która w 2011 roku pisała o pracach Borysa Dubina i jego interpretacji postaw oraz zachowań

²⁹ В. Пелевин, *ГКЧП как тетраграмматон*, сайт Русская фантастика. Книжная полка, http://books.rusf.ru/unzip/xussr_mr/pelevv14.htm?1/1 (21.03.2022).

rodaków. Jego badania nie pozostawiały wątpliwości, że 1991 rok pozostał bez echa w świadomości większości rodaków:

Взамен ясного видения вещей в общественном сознании на всем протяжении нулевых разрастались, счастливо избегая эффективного критического анализа, чрезвычайно архаичные по своей структуре мифологемы. Вспомнилась и окрепла старая добрая риторика осажденной крепости в содружестве с образом врага и представлениями об особом пути России, ее-де уникальной „промежуточной”, „двойственной”, „евразийской” природе. Восприяли символика и риторика своего, „целого, закрытого от других и недоступного ничьему „постороннему”, „чужому” пониманию, [...] поскольку его функция — быть демонстрацией раздела, границы, стены (это тупик — нора, а не дорога)».

Если отважиться объединить дубинские диагнозы одним словом, на эту роль, похоже, настойчиво напрашивается слово „катастрофа”. Уточняя: вялотекущая катастрофа. Еще немного уточняя: катастрофа, в которой наши сограждане вполне приновились жить, которую даже как будто умудрились сделать в своем роде комфортной. Которую научились не видеть — „привычное для нескольких поколений россиян чувство опасности и тревоги стало в массе ослабевать” — и разработали (или сама сложилась?) для этого сложную оптическую систему — особую оптику невидения. Люди приспособились забывать и отвлекаться. Вслед за 10-летием упущенных возможностей — 90-ми — наступило время аморфности и слепоты³⁰.

REFERENCES

- 19 avgusta 1991 goda: chto eto bylo? Otsenki spustya 15 let <<https://ria.ru/20060819/52834729.html>> [19 августа 1991 года: что это было? Оценки спустя 15 лет <<https://ria.ru/20060819/52834729.html>>].
- Akunin, Boris. “Nastoyashchaya printsessa i drugie syuzhety.” *Dvadtsat' let doma*. <<https://pub.wikireading.ru/45778>> [Акунин, Борис. “Настоящая принцесса и другие сюжеты.” *Двадцать лет дома* <<https://pub.wikireading.ru/45778>>].
- August 1991-go. *Krakh GKCHP* <<https://vadim-61.livejournal.com/12799.html>> [Август 1991-го. *Крах ГКЧП*].
- Balla, Ol'ga. *Sindrom vyzhivaniya. Katastrofa, kotoruyu nauchilis' nevidet'*. Review of. *Rossiya nulevykh: politicheskaya kul'tura — istoricheskaya pamyat' — povesdnevnyaya zhizn' by Boris Dubin*. Moskva: ROSSPEN <<https://www.levada.ru/2011/11/02/sindrom-vyzhivaniya/>> [Балла, Ольга. *Синдром выживания. Катастрофа, которую научились не видеть*. Рец. на книгу Бориса

³⁰ О. Балла, *Синдром выживания. Катастрофа, которую научились не видеть*, рец.: Борис Дубин. Россия нулевых: политическая культура — историческая память — повседневная жизнь. РОССПЭН, Москва 2011, Левада-центр 02.11.2011, <https://www.levada.ru/2011/11/02/sindrom-vyzhivaniya/> (27.03.2022).

- Дубина. *Россия нулевых: политическая культура — историческая память — повседневная жизнь*. Москва: РОССПЭН, 2011].
- Belyakov, Sergey. “Prokhaniana.” *Ural* 2003, no. 12 <<https://magazines.gorky.media/ural/2003/12/s-belyakov-prokhaniana-s-blazhenkov-kniga-o-lennone-9-n-ivanova-vostok-i-zapad-dinamika-chitatelskogo-myshleniya-e-sidorov-italyanskiy-dlya-nachinayushhih.html>> [Беляков, Сергей. “Проханиана.” *Урал* 2003, no. 12.
- Chuprinin, Sergey. *Vot zhizn' moyu. Feysbuchnyy roman*. Moskva: RIPOLKLASSIK 2016 [Чупринин, Сергей. *Вот жизнь моя. Фейсбучный роман*. Москва: РИПОЛ классик 2016].
- Dubin, Boris. “Ispytaniye na sostoyatel'nost': k sotsiologicheskoy poetike russkogo romana boyevika.” *Slovo — pis'mo — literatura*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2001 [Дубин, Борис. “Испытание на состоятельность: к социологической поэтике русского романа боевика.” *Слово — письмо — литература*. Москва: Новое литературное обозрение, 2001.]
- Dvadtsat' let GKCHP: kommunisty otmechayut shire demokratov* <<https://ria.ru/20110818/419>> [Двадцать лет ГКЧП: коммунисты отмечают шире демократов].
- GKCHP. 30 let.* <<https://www.levada.ru/2021/08/17/gkchp-30-let> [ГКЧП. 30 лет]. *GKCHP—1991: VZGLYAD SPUSTYA DVADTSAT' LET*. Vtsiom novosti, 18.08. 2011 <<https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/gkchp-1991-vzglyad-spustya-dvadczat-let>> [«ГКЧП—1991»: ВЗГЛЯД СПУСТЯ ДВАДЦАТЬ ЛЕТ, ВЦИОМ новости, 18.08. 2011].
- Kara-Murza, Sergey. *Krakh SSSR*. Moskva: Izd. Alistorus, 2013 [Кара-Мурза, Сергей, *Крах СССР*, Изд. Алисторус, Москва 2013].
- Łaziński, Marek. “Pucz.” *Internetowy słownik języka polskiego* <<https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/pucz;5756874.html>>.
- Nora, Pierre. *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*. Transl. Mościcki, Paweł, and Ziółkowska, Magdalena, and Leśniak, Andrzej. Łódź: Muzeum Sztuki, 2009.
- Ol'shanskaya, Yelena. *rozhashchiye ruki (GKCHP)*. Radio Svoboda, 25.08. 2002 <<https://www.svoboda.org/a/24201363.html>> [Ольшанская, Елена. *Дрожащие руки (ГКЧП)*.” Радио Свобода, 25.08. 2002 .
- Pelevin, Viktor. *GKCHP kak tetragrammaton* <http://books.rusf.ru/unzip/xus-sr_mr/pelevv14.htm?1/1> [Пелевин, Виктор. *ГКЧП как тетраграмматон*]. *Putin ob'yasn'il, pochemu schitayet raspad SSSR krupneyshey katastrofoy XX veka* <<https://ria.ru/20170613/1496353896.html>> [Путин объяснил, почему считает распад СССР крупнейшей катастрофой XX века].
- Sanayev, Pavel. *Khronika razdolbaya. Pokhoronite menya za plintusom-2*. Moskva: AST, 2013 [Санаев, Павел. *Хроника Раздолбая. Похороните меня за плитусом-2*. Москва: АСТ, 2013].
- Solzhenitsyn, Aleksandr. “Ugodilo zérnyshko promezh dvukh zhernovov.” *Novuyu mir* 2003, no. 11 <<https://coollib.com/b/175252/read>> [Солженицын, Александр. “Угодило зёрнышко промеж двух жерновов.” *Новый мир* 2003, no. 11].
- Titov, Aleksandr. “Chichichiletie. Povest' o poslednem bol'shevike.” *Volga* 2017, no. 7 <<https://magazines.gorky.media/volga/2017/7/chichichiletie.html>> [Титов, Александр. “Чичичилетие. Повесть о последнем большевике.” *Волга* 2017, no. 7].

ANNA SKOTNICKA

Vodolazkin, Yevgeniy. "Dom i ostrov." *Sousem drugoye vremya*. Moskva: AST 2015
[Водолазкин, Евгений. "Дом и остров." *Совсем другое время*. Москва: АСТ
2015].